

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

БЕРЕЗДЕЦЬКА ЛЕСЯ ВАСИЛІВНА

**СТРАТЕГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДЕМОБІЛІЗОВАНИХ
УЧАСНИКІВ АТО**

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Науковий керівник: д-р соціол. наук, доц.
Чудовська Ірина Анатоліївна

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2018

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Українське суспільство перебуває в умовах війни і відповідно стикається з новими викликами. Так, з появою діючого військового конфлікту з'явилася і нова соціальна група, яка безпосередньо задіяна у ньому, це - учасники АТО. Вона є досить чутлива та вразлива група, яка одночасно здатна до реактивних і активних дій, з загостреним відчуттям соціальної справедливості і почуттям патріотизму, про яку нам доволі мало відомо, особливо в контексті того, як відбувається соціальна адаптація цих людей. Стосовно учасників АТО ми маємо більше здогадок і припущень, аніж реальної інформації щодо їх повсякденності та способів входження в звичний ще недавно ритм життя. Відповідно обрана тематика набуває особливої актуальності, навіть в площині описового характеру.

Звичайно, у межах соціологічного дискурсу саме поняття конфлікт має суттєві напрацювання, адже конфліктологічна парадигма є однією із достатньо розроблених і не тільки в межах класичного підходу, а Л.Козер, Р.Дарендорф запропонували і інше бачення конфлікту як такого. Позитивні наслідки соціальних конфліктів визначав також Г. Зіммель. Стратифікаційні причини конфліктів в соціології вивчали К. Маркс. Військовий конфлікт, як різновид соціального конфлікту знаходився в фокусі досліджень ряду науковців - М.Требін, О.Панфілов, В.Потехіна, С.Гантінгтон, Ф.Гоффман, Р.Вілкі, О.Яницький, які розглядали мотивацію, цілі та методи боротьби. Тероризм, як метод боротьби сучасних війн, вивчають С.Гантінгтон, В.Ліпкан, Дж.Массіоніс, П.Вілкінсон, Військові конфлікти в В'єтнамі, Афганістані та Північному Кавказі вивчали Є. Щуглова, А. Денисов, М. Міщенко, А. Цібаєва, А. Кінсбурський та Н. Топалов, О. Сипченко, Е. Шилз, Р. Литл, М. Титов. Сучасний конфлікт на Сході України вивчають серед соціологів, перш за все, М. Требін та С. Хобта. М. Требін розглядає конфлікт крізь поняття гібридної війни, а С. Хобта більшою мірою зосереджується на аналізі моделей поведінки та сприйнятті просторів – перспективного, особистого та простору дії.

У нашому випадку ми маємо справу з діючим військовим конфліктом, який у свою чергу є особливою формою соціального конфлікту, що має низку наслідків, про які нам мало відомо. Соціальний конфлікт, а особливо військовий не існує сам по собі, а формує навколо себе відповідний дискурс в суспільстві як на рівні медіа, так і повсякденних практик. Таким чином, у військовий конфлікт на Сході країни втягнута низка різних соціальних акторів, він змінює учасників конфлікту, породжуючи навколо себе різні стани та явища, що потребують вивчення.

Складно вести мову про адаптацію, без визначення самого суб'єкта. У даному випадку ми маємо справу з досить не визначеним поняттям соціальної групи, оскільки це вже не учасники АТО, а демобілізовані воїни, з однієї сторони ця група має розглядатися як звичайна соціальна, але з іншої вона має свої специфічні характеристики, які варто виявити і описати. Особливості функціонування характеристик соціальних груп досліджували представники структурної парадигми Е. Дюркгейм, Г. Тард, Н. Смелзер, П. Штомпка, П. Сорокін через виділення соціальних функцій, які виконує група та її цілей. З іншого боку, представники інтерпретативної парадигми (Г. Зіммель, Ф. Тьонніс) разом з соціальними психологами розглядали особливості малих груп та наголошували на взаємодії, як їх основній характеристиці. Соціальні психологи такі як Дж. Тернер розглядали малу групу через теорію ролей, Левін виділяє таку характеристику соціальної групи, як взаємозалежність членів, Д. МакКленанд розпрацьовує теорію потреб, Т. Шибутані виділяє різні особливості функціонування соціальної групи, зокрема – солідарність та лідерство, Дж. Майєрс втілює синдром групового мислення. Типології соціальних груп описують: Е. Мейо, Е. Етціоні, П. Штомпка – формальні/неформальні; Т. Шибутані, Г. Хаймен, Р. Мертон, Дж. Тернер - участі та референтні; Ч. Кулі - первинні/вторинні. Громадськість, як соціальну групу, описували Г. Блумер та Ю. Габермас. В. Тернер описав ритуал переходу.

Специфіку учасників війни, як соціальної групи, описують: С. Єкельчик – історичний контекст; Т. Шибутані – відчуття патріотизму та солідарності; Е. Гоффман – явище стигматизацію; П. Дракер, Р. Мертон – підвищене відчуття справедливості та відповідальності; С. Стауфер, М. Міхеєва – лідерські якості; В. Нільсен С. Кіндратець – громадську активність; В. Самнер – ін-групу та аут-групу; М. Міщенко – екстремізм та реактивність в частини групи; І. Танчин – стиль життя; Е.

Тофлер – відчуття самотності. Побудова життєвих стратегій на основі дискурсів описана в дискурсивній психології М. Білінга.

Важливим для дисертаційного дослідження є теорія культурної травми, оскільки ситуація, що має місце як в суспільстві на макро рівні, так і відповідно на мікрорівні для учасників АТО пов'язана саме з травмуючими ситуаціями, що напряду співвідносяться з військовим конфліктом. Поняття соціальної травми вивчали головним чином П. Штомпка і Дж. Александер, Г. Елдер, К. Карут, Д. Ла Капра, Р. Аерман, Н. Смелзер, А. Ассман, А. Аарелайд-Тард. Так, П. Штомпка, досліджуючи соціокультурну травму, звертає увагу на травматичні соціальні зміни, рівні культурної травми, її генеалогію, симптоми та способи подолання і трактував поняття як «наслідок зіткнень культурних цінностей соціуму з «чужим» і ворожим оточенням, що викликає дисфункціональні зміни в соціальному житті». Дж. Александер вивчав культурну травму в контексті осмислення травматичних подій через «спіраль означення» та її роль в змінах колективної ідентичності та пам'яті групи. Тому особливого вивчення потребують особливості протікання та подолання культурної травми в умовах незавершеного воєнного конфлікту.

Соціокультурні процеси, що відбуваються у суспільстві у зв'язку з військовим конфліктом, одночасно виступають і умовами, в яких відбувається соціальна адаптація демобілізованих учасників АТО. Типологію соціальної адаптації соціальної групи мігрантів в соціології вивчали та розробляли К. Додд, У. Томас та А. Знанецький, А. Руддигер та С. Спенсер, В. Володько та О. Ровенчак. Соціальну адаптацію в соціології досліджували Е. Дюркгайм, Р. Мертон, Т. Персонс, Р. Лінтон, Б.Скіннер, Л. Х'елл, Д.Зіглер, Д. Д'юї, У. Томас, Ф. Редклф-Браун, Л. Корель, Г. Айзенк, Г. Гартман, Е. Фромм, Т. Шибутані, Л. Філіпс, С. Хутка, М. Ромм, А. Домбровська, В. Ядов. Г. В структурно-функціоналістському ключі з виділенням об'єктивних факторів адаптації соціальну адаптацію вивчали Т. Парсонс, В. Томас, Ф. Знанецький, П. Бурдье, Г. Айзенк; Г. Гартман, Е. Фромм. В інтерпретативістському: М. Вебер; Л. Філіпс та Т. Шибутані; А. Шюц, С. Хутка, .Є також автори, що поєднують об'єктивні та суб'єктивні фактори соціальної адаптації – Р. Рапппорт, П. Кузнецов, М. Роом, А. Домбровська. Чинники соціальної адаптації розглядає В. Корель, П. Штомпка описує як їх умови соціального середовища, які сприяють чи перешкоджають суспільству довіри, тобто інтеграції в суспільство та соціальній адаптації її членів, а доповнює їх Р. Гоч. П. Ріккер аналізують через стратегію життєвого успіху, через теорію наративної ідентичності. Ч. Тейлор звертається до стратегії побудови життєвих орієнтирів описує через аналіз та свідомий вибір моральних цінностей. Процес адаптації військових має свої особливості, який активізує різні смисли та цінності навколо військового конфлікту, саме у даний історичний і культурний період представляє особливий інтерес, адже сам конфлікт знаходиться в активній фазі і відповідно задіює значну кількість людей при цьому процес адаптації військових, що повертаються для кожного конкретно взятого суспільства, відповідно для українського, зокрема має свої особливості, саме це і складає проблемне поле даного дослідження.

Відповідно до вищезазначеного ми маємо частково досліджений суб'єкт, яким є учасники АТО, ще менш зрозумілими постають стратегії їх соціальної адаптації в українському суспільстві. Відповідно, **наукова проблема** дослідження обумовлена відсутністю теоретичної моделі процесів та результатів соціальної адаптації групи в умовах культурної травми суспільства, з виділенням можливих стратегій соціальної адаптації агентів соціальної групи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота не пов'язана з виконанням науково-дослідних тем кафедри чи факультету.

Мета і завдання дослідження. Метою є створення моделі соціальної адаптації в умовах процесів культурної травми на основі опису існуючих стратегій соціальної адаптації ветеран АТО.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки **завдань**:

- з'ясувати концептуальні підходи до розкриття процесу та результату соціальної адаптації в соціологічному дискурсі;
- розкрити особливості соціальної адаптації в площині феноменологічних теорій;
- обґрунтувати підходи до побудови емпіричних індикаторів соціальної адаптації ветеран;
- виявити характеристики військового конфлікту в площині теорії культурної травми;
- описати специфіку культурної травми в сучасному українському суспільстві;

- здійснити типологізацію стратегій соціальної адаптації ветеранів АТО;
- створити модель соціальної адаптації соціальної групи в умовах процесів культурної травми.

Об'єкт дослідження: ветерани АТО.

Предмет дослідження: соціальна адаптація ветеран АТО.

Для досягнення поставленої мети та розв'язання дослідницьких завдань у дисертаційній роботі використовувались такі загальнонаукові та соціологічні **методи** як: теоретичний аналіз процесу та результату соціальної адаптації; порівняльний та логічний аналіз для виявлення онтологічних властивостей соціальної адаптації в площині феноменологічних теорій; методи аналізу та синтезу, типології та класифікації, що дозволило розробити емпіричні індикатори соціальної адаптації ветеран. Особливості військового конфлікту, як культурної травми виявлено за допомогою методу дедукції. При зборі первинної інформації використано соціологічний метод напівструктурованого інтерв'ю. Типологія стратегій соціальної адаптації здійснювалась на основі поєднання дискурсивного та нарративного аналізів. Модель соціальної адаптації соціальної групи в умовах процесів культурної травми створювалась за допомогою методу синтезу та індукції.

Емпіричною базою дисертаційної роботи є результати якісного дослідження, проведеного за методом напівструктурованого інтерв'ю з метою виявлення моделей соціальної адаптації ветеранів АТО (проводилось авторкою у місті Львів в вересні – жовтні 2018 року, взяли участь 28 осіб).

Наукова новизна отриманих результатів. На основі вирішення дослідницьких завдань були отримані такі наукові результати, що мають наукову новизну і виносяться на захист.

Вперше:

Створено модель соціальної адаптації групи в умовах культурної травми суспільства. На основі поєднання феноменологічних теорій соціальної адаптації в первинні групи та теорії культурної травми, виявлено, що за умови включення в дискурси, спровоковані травматичною подією (в даному випадку – військовий конфлікт), домінуючою цінністю стає ідентичність групи, яка переживає культурну травму. На основі аналізу встановлено, що в таких умовах, є два основні фактори успішності соціальної адаптації: 1) реалізація домінуючої цінності в регулярних практиках групи; 2) ритуал переходу, що передбачає вихід з групи військових та перехід в нову групу сім'ї, в сукупності з регулярними спільними практиками в групі. Обґрунтовано доцільність використання дискурсивного аналізу в умовах домінування включення адаптанта в дискурсивні практики, передбачені культурною травмою суспільства, та нарративного – в умовах домінування життєвого нарративу в процесі інтерв'ю.

Здійснено емпіричну типологізацію стратегій соціальної адаптації ветеран АТО за критеріями успішності / неуспішності та агентності змін в соціальному середовищі.

Набули подальшого розвитку:

Обґрунтовано, що в сучасному світі соціальна адаптація відбувається не лише в первинних групах, де система цінностей адаптанта орієнтується на систему релевантності групи, а й може бути самоутвореною. Умовою такої стратегії соціальної адаптації є слабкий рівень інтеграції в первинні групи в минулому, або їх втрата.

Обґрунтовано такий чинник соціальної адаптації, як:

А) релігійність. Індивіди, соціальна адаптація яких характеризується впливом на соціальне середовище шляхом створення власного бізнесу, або громадської діяльності в громадських організаціях, відзначають віру в себе, поруч або замість віри в Бога, натомість індивіди, соціальна адаптація яких є неуспішною характеризується закріпленістю віри в Бога в щоденних практиках молитви. Крім психологічної функції в процесі соціальної адаптації віра відіграє функцію збереження національної культури й мови в групах, які базуються на традиційній культурі національної ідентичності.

Б) ритуалу переходу. Прелімінарний обряд передбачає символічне наділення членами одної з груп національної ідентичності повагою та подякою: а) суспільство - зустріч автобуса з учасниками АТО, що повертаються з зони АТО; б) державою – наділення орденами чи іншими відзнаками за участь в бойових діях. Лімінарний передбачає реабілітацію, яка передбачає осмислення своєї зміни

статусів та повернення в систему релевантності груп мирного життя. Постлімінарний обряд передбачає входження в новий соціальний статус мирного життя.

Удосконалено:

Розуміння української ідентичності, в якій домінує ціннісний вимір. Дискурсивні практики культурної травми, що спричинені Революцією Гідності та військовим конфліктом на Сході України, виділяють демократичні цінності в центр української національної ідентичності. Встановлено, що для ветеран, які є «діючими лицями» (група, що постраждала) національна ідентичність виражається в участі у військовому конфлікті, а також у реалізації демократичних цінностей у взаємодії з державною системою.

Практична значимість отриманих результатів полягає у тому, що розроблена модель соціальної адаптації може бути застосована в соціологічних дослідженнях, спрямованих на вивчення соціальної адаптації різних груп. Виділено практичні рекомендації, які можуть бути корисними для розробки державних програм соціальної адаптації ветеран різних категорій:

1) Бракує роботи з реалізацією в практиці демократичних змін в суспільстві, змін армії та державного апарату. Допомога в соціальній адаптації через реалізацію цілей ветеранів: пошук роботи в такій структурі, принципи функціонування якої відповідали б демократичним цінностям та цінності патріотизму та яка була б націлена на поширення таких цінностей в суспільстві.

2) Бракує спільної зайнятості в групі побратимів в мирному житті; прелімінарного ритуалу, що містить відзнаку від групи, як події виходу з неї. Використання потенціалу групи: пошук та реалізація спільної діяльності з побратимами в мирному житті, бажано яка б приносила дохід; нагороди чи відзнаки від держави.

3) Бракує розуміння бажань та більш високооплачуваної роботи. Допомога в опануванні навичок для зайнятості, яка б забезпечувала високий дохід – навчання англійської, програмування. Додатковою бажаною допомогою є консультація психолога.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Усі ключові ідеї, положення та наукові результати дослідження сформульовані самостійно, одержані здобувачем особисто.

Апробація результатів. Основні положення дисертаційного дослідження були представлені на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях: VII міжнародна науково-практична конференція «Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності», Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», факультет соціології і права, кафедра соціології, м. Київ, Україна, 29-30 листопада 2016 року; Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті», Херсонський державний університет, факультет психології, історії та соціології, м. Херсон, Україна, 17-18 березня 2017 року; X Львівський соціологічний форум «Змінність соціальних просторів крізь соціологічну оптику: прояви, контексти, можливості», Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра соціології, м. Львів, 13 жовтня 2016 року; Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI столітті», Херсонський державний університет, факультет психології, історії та соціології, м. Херсон, Україна, 17-18 березня 2017 року; X Міжнародна конференція студентів та молодих науковців «Соціологія та сучасні соціальні трансформації». Київський національний університет імені Т. Шевченка, м. Київ, Україна, 16-17 листопада 2017 року; Міжнародна науково-практична конференція «Чинники розвитку суспільних наук у XXI столітті», Львівська фундація суспільних наук, м. Львів, 26-27 жовтня 2018 року; Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії», наукове видання «Відкрите суспільство», м. Дніпро, 2-3 листопада 2018.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження викладено у 10 наукових публікаціях, 5 з яких опубліковані у фахових виданнях з соціології та 5 матеріалів у вигляді тез доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації. Дослідження складається із вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел та двох додатків додатків (програму дослідження з гайдом напівструктурованого інтерв'ю; транскрипти

інтерв'ю). Обсяг основної частини – 166 сторінок, список використаних джерел та 2 додатки займають 88 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У першому розділі дисертації «**Теоретико-методологічні основи вивчення процесу соціальної адаптації**» здійснено аналіз концептуальних підходів у соціології до розкриття особливостей процесу соціальної адаптації. Метою цього аналізу був пошук зв'язків різних факторів, на основі яких можуть бути побудовані індикатори моделі успішної/неуспішної соціальної адаптації ветеранів АТО.

Соціальну адаптацію в соціології розглядають представники як структурно-функціональної парадигми, так і інтерпретативної. Перша зосереджується на об'єктивних факторах, та включає теорії функціоналізму, рольової теорії, біхевіоризму, когнітивної концепції. Друга, навпаки, звертає увагу на суб'єктивні оцінки власної адаптації, та розглядається з позицій інтеракціонізму та феноменології.

Теоретики структурного функціоналізму розглядають поняття, як об'єктивне явище, детерміноване об'єктивними факторами, в якому відсутня моральна оцінка соціальних ситуацій. Соціальна адаптація виступає процесом задоволення соціальних потреб. Емпіричним критерієм соціальної адаптації тут, відповідно, є рівень об'єктивного задоволення індивідами своїх соціальних потреб (це відрізняється від суб'єктивної задоволеності, яка причетна до соціального самопочуття). А об'єктивними показниками можуть виступати рівень матеріальної забезпеченості, житлові умови, рід зайнятості і т. д.

Представники інтерпретативістської парадигми розглядають адаптацію, як суб'єктивно визначений процес, пов'язаний з створенням сенсів і значень в свідомості особистості; відведення ролі інформаційному простору при індивідуальному визначенні способу адаптації та суспільними дискурсами, пов'язаними з групою, що адаптується. Такий дослідницький погляд включає теорію символічного інтеракціонізму та феноменологічну концепцію.

На основі аналізу концептуальних підходів, вибрано феноменогічне розуміння соціальної адаптації, як таке, що включає в аналіз систему релевантності групи. На основі праць А. Шюца, соціальна адаптація була визначена як процес та результат включення адаптанта в соціальні зв'язки, який проходить в первинних групах. Участь в первинній групі включає три компоненти – спільну систему цінностей, що виражається в системі релевантності групи; регулярну комунікацію; та практики, як: а) способи досягнення цілей, визначених групою; б) такі, що забезпечують регулярну комунікацію в групі, що закріплена в спільних практиках спільного проведення часу (які можуть співпадати з способами досягнення прийнятих цілей групи). Відповідно, участь в первинній групі передбачає співпадиння референтної групи та групи участі. Референтна група – це та група, система релевантності якої співпадає з системою цінностей індивіда; група участі – та, з якою відбуваються регулярні зустрічі та комунікація. Це певним чином організований стиль життя, з певним цілями та засобами досягнення – не тільки адаптанта, але й його Ми-групи. Участь в первинній групі передбачає відчуття високого ступеню знайомства та близькості, тобто емоційне задоволення. Для кожного з партнерів життя Іншого стає частиною особистої біографії.

Соціальна адаптація твориться в групі, а відповідно групу об'єднує спільний інтерес, як артикульована цінність. Вона може виражатись в спільному способі проведення дозвілля, способі досягнення цілей, або ідею вищого рівня абстракції. Участь в первинній групі, що є формальною організацією передбачає більшу включеність в групу за емоційним критерієм, адже система релевантностей групи артикульована та описана в системі принципів.

Комунікативна складова в первинній групі означає спільний з Іншими простір та час, об'єкти, що оточують в якості можливих цілей та засобів, мати спільні інтереси, на яких базується гомогенна система релевантностей. Закріплені в повсякденності зустрічі, що мають певну регулярність та відтворюються в практиках свідчать про вплетення індивіда в соціальне життя (наприклад, базовані на специфіці зайнятості, як джерела доходу).

Особливості процесу соціальної адаптації можуть бути описані і через теорію новочасної ідентичності Ч. Тейлора, яка базується на тезі про втрату культурних смислів, виступали

мотивацією до дії, як до задоволення блага. В даному випадку індивід орієнтується на власну систему цінностей, яка використовує інструмент критичного мислення, а не цілі, що пропонуються групою.

Інструментом соціальної адаптації поруч з критичним мисленням, може виступати віра в Бога, як спосіб задоволення соціальним становищем. Цей процес зумовлено ілюзорно-компенсаторною функцією релігії – її здатності ілюзорно відтворювати належні соціальні відносини, в яких людина відчувається вільною і щасливою. Соціальна нерівність виправдовується християнською ідеєю "рівності перед Богом". На рівні індивідуальної психології ця функція виявляється як ілюзорне вирішення об'єктивного протиріччя в суспільстві, як утіха від безсилля людини в реальному житті.

Соціальна адаптація передбачає процес переходу з одної соціальної ролі в іншу, фактором успішності якого може бути «ритуал переходу», теоретично обґрунтований В. Тейлором. Такий ритуал передбачає три стадії: прелімінарну, що описує вихід з одної соціальної групи, лімінарну, деколи людина залишила одну групу, але ще не ввійшла в іншу, та постлімінарну – набуття індивідом нового статусу, а, відповідно, і ролі. Соціальна роль закріплює людину в певній групі та системі міжособистісних відносин.

Інструментом виявлення референтних груп та груп участі є теорія наративної ідентичності, яка описана П. Рікером. Так, «історична інтенціональність» в наративі конструє соціальну ідентичність. Описуючи минуле, індивід конструє самооцінку, а оцінюючи теперішнє – відбувається прийняття (неприйняття) власного досвіду, в чому здійснюється вибір життєвих стратегій.

У другому розділі «**Військовий конфлікт в площині теорії культурної травми**» здійснено аналіз військового конфлікту як культурної травми в центр якого виходить питання національної ідентичності.

На основі аналізу теорій культурної травми Дж. Александера, Р. Аермана, А. Аарленд-Тард, А. Ніла, К. Карут, Е. Сантнера, культурна травма визначається, як публічний дискурс, спровокований травматичними для спільноти подіями, в якому основи колективної ідентичності рефлексуються і обговорюються через розуміння тим чи іншим чином подій, що відбуваються.

Крізь такий підхід військовий конфлікт на Донбасі визначено, як публічний дискурс, пов'язаний з обговоренням української ідентичності в соціокультурній сфері через осмислення конфліктних подій в Україні з усіма наслідками цього процесу і для військових, і для суспільства. В центрі сучасного конфлікту виступає національна ідентичність, відповідно, модифікації піддаються її маркери та цінності. На перший план виступає ціннісний вимір, що наповнюється демократичними цінностями, що були заявлені під час Революції Гідності, як «європейський» вектор розвитку суспільства. Основними з них виступають: чесність, прозорість, відповідальність, почуття гідності, свобода слова. Цінність національної ідентичності описується поняттям патріотизму, яка в умовах конфлікту виражається в різних формах участі на війні – волонтерство, як організаційна практика та матеріальна допомога, участь в бойових діях.

Факторами соціальної адаптації в результаті виступає прийняття нового ціннісного виміру ідентичності ширшими спільнотами – громадськістю, суспільства, держави. Такий процес «конструювання переконливої системи культурної класифікацій» травми для широких колективних агентів Дж. Александер називає «спіраллю означення» через надання важливості травмуючій події широкою групою.

Травмована група носить досягнутий статус національної ідентичності, який підтверджується практикою, натомість широкі колективні агенти – приписаний. За рахунок спіралі означення агенти з приписаною ідентичністю символічно включають досвід досягнутої групи національної ідентичності у власний наратив.

Характеристиками культурної травми є: способи опису та розуміння подій, що спричинили травму, в публічному дискурсі; виділення громадськістю суб'єктів відповідальності в події; відчуття травми в культурній сфері через обговорення сенсів подій, що відбуваються; реорганізація ідентичності через обговорення її цінностей та маркерів; погляд на минуле через колективну пам'ять та його осмислення; погляд на майбутнє, як окремий елемент ідентичності; зв'язок між

безпосередньо травмованою групою та колективними агентами; стереотипізація травмованої групи в мас-медіа та суспільстві.

В руслі теорії культурної травми аналізуються дискурси, і процес соціальної адаптації описується через дискурсивну психологію М. Біллінга. Виходячи з таких теоретичних положень, соціальна адаптація – це процес співпадіння дискурсивної наповненості адаптанта та його соціального середовища в конструюванні свого життєвого шляху та теперішньої життєвої ситуації. Описом соціальної адаптації є означення дискурсу та власної діяльності на його підтримку, дезадаптації – означення дискурсу та неможливості участі в ньому через відсутність інституціоналізованої зайнятості для підтримки дискурсу, та домінування в соціальному середовищі інших дискурсів та їх практик.

В третьому розділі «**Модель соціальної адаптації на основі виділених стратегій ветеран АТО**» емпірично виділено стратегії соціальної адаптації. За критерієм успішності/неуспішності, описано стратегії з такими зв'язками факторів:

1. Участь в первинній групі сім'ї, де регулярна комунікація та система релевантностей закріплені в спільному бізнесі. Основний фактор – новостворена сім'я, додаткові: а) період реабілітації/символічне вираження поваги членів ширшої спільноти в середовищі людей з національною ідентичністю (прелімінарного ритуалу); б) період роботи, що передбачає регулярну комунікацію. Аспекти життя до війни не працюють, як фактори. Додатковими спільними практиками є перегляд фільмів.

2. Участь в первинній групі середовища митців-патріотів, учасниками якої були і до війни, тобто цінність національної ідентичності була одною з ключових в групі. Сім'я та ближче оточення входять та входили в зазначену групу. Участь у війні відбувалась разом з учасниками первинної групи.

3. Участь в первинній групі учасників націоналістичних громадських організацій, спільні практики з якими зосереджені на зміні суспільства. Фактором соціальної адаптації є участь в структурі організації, яка базується на чітких принципах (зафіксована система релевантностей) до Майдану, при відсутності участі в первинних групах до цього.

4. Участь в первинній групі друзів. Фактором виступає тривала реабілітація після травми, через яку допомога друзів закріпилась, як регулярна практика комунікації, сформувавши первинну групу. Друзі – переважно ветерани, тому спільні практики крім допомоги у реабілітації, доповнюються рибалкою та подорожами. Головною цінністю груп є сама участь в групі через спільні практики дозвілля. Зайнятість відповідає цінності, як цілі – великий фінансовий прибуток через неофіційні шляхи заробітку. Фактором соціальної стабільності є також віра.

5. Участь в первинній групі сім'ї. В системі цінностей домінує цінність національної ідентичності, проте учасники АТО не є референтною групою. Зайнятість в військових структурах пов'язана з системою релевантності побратимів, участь в групі яких була тривалою. Фактором особистої системи цінностей є критичне мислення (любов до книжок), та втрата попередніх первинних груп (друзів на війні), що зумовило обдумування та свідомий вибір тих чи інших цінностей. Іншим фактором цінності сім'ї є походження з села.

Стратегії частково успішної соціальної адаптації:

6. Повернення до первинної групи сім'ї, в якій присутня цінність національної ідентичності. Фактором часткової соціальної адаптації є втрата друзів, як близького оточення, в систему цінностей яких не входить національна ідентичність. Референтною групою, поруч з сім'єю, стають колишні побратими, регулярна комунікація з якими неможлива через їх проживання в інших містах.

7. Перебування в перехідному соціальному статусі – навчанні в університеті, відсутність референтної групи, процес формування власної системи цінностей та пошук зайнятості, яка б їй відповідала.

Стратегії неуспішної соціальної адаптації:

8. Неспівпадіння референтної групи, в якій домінує національна ідентичність, та групи участі. З референтною групою єднає зайнятість – навчання на офіцера, яка входить в систему релевантностей референтної групи. Фактором виступає успішний досвід участі в первинній групі на війні. Цінність національної ідентичності, яка пов'язана в даному випадку з традиційною

культурою, ілюструє віра представників моделі. Регулярна комунікація з референтною групою відсутня.

9. Неспівпадіння референтної групи, в якій домінує національна ідентичність, та групи участі. Неспівпадіння зайнятості з ціллю – участь в групі. З референтною групою не єдина регулярна зайнятість. Основним фактором виступає успішний досвід участі в первинній групі на війні. В центрі системи цінностей є цінність групи – добровольчого батальйону, яку неможливо реалізувати через заборону участі батальйонів у війні. Цінність групи підсилює розширена система релевантностей, базована на артикульованих маркерах національної ідентичності.

10. Неспівпадіння референтної групи, в якій домінує національна ідентичність, та групи участі. Неспівпадіння зайнятості з ціллю – зміни суспільства, відсутність референтної групи, яка б поділяла цінність. Фактором цієї моделі дезадаптації є відсутність можливих способів досягнення цілі, а відповідно – зайнятості.

11. Відсутність референтної групи та системи цінностей, які пропонували б цілі та способи їх досягнення. Домінуючою цінністю стає покращення фінансового становища. Фактором такої моделі є відсутність референтної групи і до війни, або символічної подяки від груп участі (преліминарного ритуалу).

За критерієм впливу на соціальне середовище виділено:

1. Стратегії соціальної адаптації, де адаптанти є агентами змін соціального середовища.

1.1. Поширення патріотичної цінності в суспільстві через діяльність в націоналістичних громадських організаціях (третя модель).

1.2. Поширення демократичних цінностей через діяльність в громадській організації (друга модель).

2. Стратегії соціальної адаптації, де адаптанти взаємодіють з соціальним середовищем, не творячи зміни:

2.1. Участь в первинній групі сім'ї (перша модель).

2.2. Участь в первинній групі друзів (четверта модель).

3. Стратегії соціальної адаптації, де адаптанти хочуть змін соціального середовища, проте не мають інструментів їх реалізації:

3.1. Участь у війні, як наслідок – перемога в ній; регулярна зайнятість на досягнення цінності відсутня (дев'ята модель).

3.2. Участь в суспільних змінах – військової системи та демократизації суспільства, регулярна зайнятість на досягнення цінності відсутня (десята модель).

3.3. Зміни фінансового виміру в соціальному статусі – відсутність стратегій досягнення цінності, або вони передбачають тривале здобуття навичок (одинадцята модель).

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні були розв'язані поставлені завдання та досягнута мета – створення моделі соціальної адаптації ветеран АТО та здійснено її обґрунтування. За результатами проведеного дослідження зроблено такі висновки:

1. З'ясовано, що представники структурно-функціональної парадигми (теорії функціоналізму, рольової теорії, біхевіоризму, когнітивної концепції) зосереджуються на об'єктивних факторах, та соціальна адаптація виступає процесом об'єктивного задоволення соціальних потреб. Натомість представники інтерпретативної парадигми (теорія символічного інтеракціонізму та феноменології) соціальну адаптацію визначають як процес, пов'язаний з створенням сенсів і значень в свідомості особистості; відводять роль інформаційному простору при індивідуальному визначенні способу адаптації та суспільними дискурсами, пов'язаними з групою, що адаптується.

2. На основі аналізу концептуальних підходів, соціальну адаптацію пояснено в площині феноменології, як процес та результат включення адаптанта в первинні групи. Участь в первинній групі включає три компоненти – спільну систему цінностей, що виражається в системі релевантності групи; регулярну комунікацію; та практики, як: а) способи досягнення цілей,

визначених групою; б) такі, що забезпечують регулярну комунікацію в групі, що закріплена в спільних практиках спільного проведення часу (що можуть співпадати з способами досягнення прийнятих цілей групи). Участь в первинній групі передбачає співпадіння референтної групи та групи участі. Референтна група – це та група, система релевантності якої співпадає з системою цінностей індивіда; група участі – та, з якою відбуваються регулярні зустрічі та комунікація.

3. Виділено фактори та індикатори процесу та результату соціальної адаптації, що виходять з аналізу особливостей включення індивідів в первинні групи. До індикаторів соціальної адаптації належать: єдність референтної групи, з якою співпадають домінуючі цінності індивіда, та групи участі. Їх співпадіння виявляється у регулярних спільних практиках проведеного часу. Якщо в системі релевантності референтної групи артикульовані цілі, то соціальна адаптація забезпечується через зайнятість адаптанта, яка орієнтована на досягнення цілей. До факторів соціальної адаптації належить: а) специфіка участі в первинних групах до військового конфлікту та під час нього, яка включає ясність цінностей в системі релевантності груп, регулярність спільних практик проведення часу, що свідчить про емоційну залученість в групи; б) ритуали переходу, які включають ритуал виходу з одного статусу, лімітарний етап; ритуал входження в нових соціальний статус.

4. Характеристиками військового конфлікту в площині теорій культурної травми є: способи опису та розуміння подій, що спричинили травму, в публічному дискурсі; виділення громадськістю суб'єктів відповідальності в події; відчуття травми в культурній сфері через обговорення сенсів подій, що відбуваються; реорганізація ідентичності через обговорення її цінностей та маркерів; погляд на минуле через колективну пам'ять та його осмислення; погляд на майбутнє, як окремих елемент ідентичності; зв'язок між безпосередньо травмованою групою та колективними агентами; стереотипізація травмованої групи в мас-медіа та суспільстві.

5. Культурна травма в сучасному українському суспільстві виражається в публічному дискурсі, який пов'язаний з обговоренням української ідентичності в соціокультурній сфері через осмислення конфліктних подій в Україні з усіма наслідками цього процесу і для військових, і для суспільства. В центрі сучасного конфлікту виступає національна ідентичність, відповідно, модифікації піддаються її маркери та цінності. На перший план виступає ціннісний вимір, що наповнюється демократичними цінностями, що були заявлені під час Революції Гідності, як «європейський» вектор розвитку суспільства. Індикаторами залученості в сучасний патріотичний дискурс стають різні форми участі на війні – волонтерство, як організаційна практика та матеріальна допомога, та військова служба.

6. Типи стратегій соціальної адаптації виділено за двома критеріями: успішності/неуспішності та впливу на соціальне середовище. Успішними стратегіями соціальної адаптації є: 1) участь в первинній групі сім'ї, де регулярна комунікація та система релевантностей закріплені в спільному бізнесі; 2) участь в первинній групі середовища митців-патріотів, учасниками якої були і до війни, тобто цінність національної ідентичності була одною з ключових в групі; 3) участь в первинній групі учасників націоналістичних громадських організацій, спільні практики з якими зосереджені на зміні суспільства; 4) участь в первинній групі друзів; 5) участь в первинній групі сім'ї. Стратегіями соціальної адаптації, які описують незавершеність процесу адаптації є: 6) повернення до первинної групи сім'ї, в якій присутня цінність національної ідентичності, а фактором часткової соціальної адаптації є втрата друзів, як близького оточення, в систему цінностей яких не входить національна ідентичність; 7) перебування в перехідному соціальному статусі – навчанні в університеті, відсутність референтної групи. Стратегіями неуспішної соціальної адаптації є: 8) неспівпадіння референтної групи, в якій домінує національна ідентичність, та групи участі, проте з референтною групою єднає зайнятість – навчання на офіцера, як спосіб досягнення артикульованої цілі; 9) неспівпадіння зайнятості з ціллю, яка описана в системі релевантності референтної групи; 10) неспівпадіння зайнятості з означеною ціллю – зміни суспільства, відсутність референтної групи, яка б поділяла цінність; 11) відсутність референтної групи та системи цінностей, яка пропонувала б цілі та способи їх досягнення. За критерієм впливу на соціальне середовище виділено: дві стратегії соціальної адаптації, де адаптанти є агентами соціальних змін через поширення патріотичної цінності в суспільстві через діяльність в націоналістичних громадських організаціях; поширення демократичних цінностей через діяльність

в громадській організації; дві моделі, де адаптанти взаємодіють з соціальним середовищем, не створюючи зміни через участь в первинній групі сім'ї, та участь в первинній групі друзів; та три моделі, де адаптанти хочуть змін соціального середовища (перемога у військовому конфлікті, змін військової системи та демократизації суспільства, зміни фінансового виміру в соціальному статусі), проте не мають інструментів їх реалізації.

7. Модель соціальної адаптації соціальної групи в умовах процесів культурної травми включає феноменологічну теорію участі в первинних групах, та доповнена факторами ритуалу переходу, який включає вихід з одної ролі та вхід в іншу, та ролі чинника національної ідентичності, який працює за умови невключення адаптантів в первинні групи до війни, або відсутності їх включення в патріотичний дискурс, при домінантній цінності національної ідентичності в адаптантів. При домінуванні національної цінності в адаптантів, показниками соціальної адаптації виступає помітність включеності суспільства та держави в патріотичний дискурс, що виражається в діяльності. Індикатором соціальної адаптації стає визначення ветеран, як героїв, що означає важливість групи, що розділяє домінантну цінність адаптанта. Показником соціальної адаптації за умови її неуспішності стає віра, що виражена в щоденних практиках молитви. За умови втрати значимих первинних груп в минулому, наявність референтної групи, як показника, не працює – система цінностей не співвідноситься з системою релевантності груп.